

Siyasal Eşit(siz)lik Üzerine Güncel Bir Tartışma: Göçmenlerin Siyasal Katılımı

Metin ÖZKAN*

Öz: Son on yıllarda göç olgusu, fiziki yer değişikliğini imleyen anlam bütünlüğünden uzaklaşmaktadır. Araştırmacılar 21. yüzyılın “göç çağı” olarak anılmasını haklı çıkaracak şekilde konuyu siyasal, toplumsal ve ekonomik dinamikler doğrultusunda analiz etmektedirler. Nitekim modern zamanlarda göç, kültürel kimliklerin ve güvenlik politikalarının şekillendirdiği karmaşık bir olgu olarak kavranmaktadır. Bu çerçevede çalışma, uluslararası göçe yüklenen anlamlar çerçevesinde konunun siyasal boyutunu tartışmayı hedef edinerek göçmenlerin toplumsal uyumu ile siyasal entegrasyonunun demokratik yönetimler açısından taşıdığı öneme odaklanmaktadır. Siyasal eşitsizlik tartışmasını gündeme getiren uyum ve entegrasyon süreci hem toplumsal krizlerin kaynağı hem de kültürel çeşitliliği besleyen bir potansiyel olarak değerlendirilebilir. Bu noktada çalışmanın temel sorusu, siyasal katılımın özellikle göçmenlerin uyum ve entegrasyon sorunlarına vadettiği çözümü tartışmaya açmak üzerine kuruludur. Böylelikle siyasal katılımın sadece toplumsal uyuma değil, aynı zamanda daha kapsayıcı ve demokratik bir toplumun inşasına da katkı sağlayabileceği ileri sürülmektedir. İlgili problematikten hareketle, göçmenlerin siyasal katılımının, toplumsal uyum sürecindeki kilit rolü vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, siyasal katılım, siyasal eşitlik, toplumsal kimlik, toplumsal uyum

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Adana, Türkiye. E-posta: metinozkan@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6562-1981

Makale Geliş Tarihi: 15.08.2023

Makale Kabul Tarihi: 01.08.2024

A Current Debate on Political (in)Equality: Political Participation of Immigrants

Abstract: *In recent decades, the phenomenon of migration has moved away from the unity of meaning, which implies a physical change in location. Researchers have been analyzing the issue in line with political, social and economic dynamics, justifying the 21st century as the "age of migration". Indeed, migration in modern times is understood as a complex phenomenon shaped by cultural identity and security policies. This study aims to discuss the political dimension of the issue within the framework of the meanings attributed to international migration and focuses on the importance of the adaptation of migrants to host societies and the political system for democratic governments. The process of adaptation and integration, which raises the debate on political inequality, can be seen both as a source of social crisis and as a potential that nurtures cultural diversity. At this point, the main question of the study is to discuss the solution promised by the political participation of immigrants, especially the problems of cohesion and integration. Thus, political participation can contribute not only to social cohesion but also to the construction of a more inclusive and democratic society. Based on this problem, the key role of immigrants' political participation in the social cohesion process is emphasized.*

Keywords: *Citizenship, political participation, political equality, social identity, social cohesion*

Giriş

Uluslararası göçün nicel ve nitel boyutlarıyla siyasal bir görüntü kazandığı gerçeği altında, içerisinde bulunduğumuz dönem “göç çağı” olarak tanımlanabilir (Castles, Miller ve Haas, 2023: 15). Yer/mekân değişimleri ile nüfus hareketlerini imleyen şemsiye bir kavram olarak göç, Soğuk Savaş sonrası dönemde kültür, kimlik, güvenlik ve ekonomi gibi çeşitli parametrelerde beliren kaygılar etrafında yorumlanır. Ancak bir diğer bakış açısıyla, göç olgusunun doğurduğu sonuçların toplumsal krizlere kaynaklık etmek yerine kültürel çeşitlilik ekseninde sosyo-ekonomik problemlerin çözümüne yönelik fırsatlar sunduğu ifade edilebilir. Bu çerçevede göçmenlerin toplumsal uyumu ve siyasal entegrasyonu ayrı bir değer kazanır.

Göç olgusuyla değişen toplumsal dokular kamusal alanın “yeniden” üretilmesine işaret eder. Çokkültürlülük temelinde yükselen toplumsal ilişkilerin siyasallaşması kaçınılmazdır. Hiç şüphesiz misafir, göçmen ve/veya yabancı gibi nitelermelerden sıyrılıp vatandaşlığı talep etmenin en önemli unsurlarından biri siyasal sisteme katılımıdır. Siyaseten “var olma”nın karşılığı olarak siyasal katılım ve siyaseten “var kılınma”nın karşılığı olarak da siyasal temsil göçmenlikten vatandaşlığa geçişin kritik göstergeleridir.

Vatandaşlık, kimlik ve kültür tartışmaları etrafında şekillenen modern-ulus devletler, 21. yüzyılda kendini daha fazla hissettiren çokkültürlü bir toplumsal temele dayanır. Dolayısıyla göç, entegrasyon, uyum ve vatandaşlık

gibi konuların modern siyaset paradigmasında merkezî bir rol kazanması şaşırtıcı değildir. Ülkelerin sosyo-ekonomik ve siyasal alanlardaki gelişmişlik düzeyi, toplumların demokrasi kültürü ile paralellik gösterir. Bu durum göçmenlerin kamusal alana katılımı ve siyasal sistemde temsilini de doğrudan etkilemektedir.

Tarihsel gelişim çizgisinin gösterdiği üzere demokrasilerde, göçmenler gibi azınlık konumunda bulunan kesimlerin sivil ve siyasal hakları her zaman için bir sorun alanı olarak kodlanmıştır. Mevcut toplumsal eşitsizlikler göz önüne alındığında, bireyin “insan” olmaktan kaynaklı haklarına yönelik mücadelelerin yakın gelecekte son bulabileceğini söylemek kolay değildir. Maalouf’un “çağımızın en ağır basan özelliği, tüm insanları bir bakıma göçmen ya da azınlık haline getirmek değil mi?” sorusu bu noktada anlam kazanmaktadır (2005: 33). Esasen Maalouf’un sorusu, modern siyasal düzenin eşitsizliği salık veren doğasına dair pratik bir sorgulamanın gerekliliğine işaret etmektedir. Bu motivasyondan hareketle, elinizde bulunan çalışma, güncel bir toplumsal eşitlik mücadelesi savıyla siyasal katılımın demokratik ilkelere mündemiç “hümanist değerler” açısından taşıdığı mahiyete odaklanmaktadır.

Siyasetin aşınan sınırlarında etnik köken, dil, din ve kültür gibi farklılıkları sebebiyle toplumsal düzlemde “ikincil vatandaş” konumuna sürüklenen göçmenler, modern dünyanın madunları olarak nitelendirilebilir. Madunlaştırıcı siyasal yapıların ve kavramsallaştırmaların tartışmaya açılması “demokrasinin demokratikleştirilmesi” sürecine katkıda bulunarak, hümanist değerlerin genişletilmesini ve derinleştirilmesini mümkün kılacaktır. İlgili tartışma, çalışmanın birinci bölümünde, göçmenlerin toplumsal uyumu problematize edilerek yürütülmektedir. Göç olgusunun “biz-öteki” ayrımını sorgulatan kontektinden hareketle ikinci bölümde, siyasal katılıma ilişkin teorik açılımlara odaklanılmaktadır. Teorinin pratikteki izdüşümleri ise üçüncü bölümde, CIDOB (Centre for International Affairs) ve MPG (Migration Policy Group) ortaklığında hazırlanan “MIPEX” ve Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı tarafından yayımlanan “EU-MIDIS II” güncel raporları etrafında değerlendirilmektedir.

Çalışmanın temel araştırma sorusunu yanıtlamak amacıyla, göçmenlerin toplumsal uyumunu ve siyasal entegrasyonunu nesnel bir şekilde değerlendiren kapsamlı ve güvenilir veri kaynakları olarak kabul edilen MIPEX ve EU-MIDIS II veri setlerinden yararlanılmıştır. Karşılaştırmalı siyaset metoduyla yorumlanan bu veriler göçmenlerin toplumsal uyum ve siyasal entegrasyon süreçlerini farklı boyutlarda analiz etmeye imkân tanıyan geniş bir çerçeve sunmaktadır. Ulaşılan sonuçlar, toplumsal uyum ve siyasal entegrasyon politikalarının son halkası olarak görülebilecek vatandaşlığa erişimin “biz-öteki” dikotomisinde dışlama ve ayrımcılık üzerinden geliştiğini göstermesi ve siyasal eşitlik tartışmalarını tekrar gündeme getirmesi hasebiyle dikkat çekicidir.

Siyasetin Aşınan Sınırlarında Göçmenlerin Toplumsal Uyumu

Modern zamanlarda bireyler, toplumlar ve kültürler arasındaki farklılıklar iyiden iyiye belirginleşirken “öteki”nin kötülüğü ve “birlik” olmanın gerekliliği siyasal düzenin merkezini şekillendirmektedir. Nitekim toplumsal uyuma yönelen ilgi ve özellikle kamu güvenliğinin tehlike altında olduğu vurgusu, günümüz siyaset perspektifinde özgürlük ve hak kullanımını sınırlandıran siyasal açılımlara dayanak noktası olmaya devam etmektedir (Elodie, 2022: 95). Bu tür eğilimlerin artış göstermesi, demokratik siyasetin geleceği açısından son derece tehlikelidir. Dolayısıyla demokrasinin olumlu anlamda geleceğe taşınabilmesi için devletlerin, toplumsal düzlemde öteki olarak kodlanan ve ulusal birliği tehdit ettikleri varsayılan göçmenlere yönelik hümanist değerleri önceleyen siyaset perspektifi geliştirmeleri gerekmektedir. Aksi durumda kutuplaştırıcı ideolojiler siyaseti domine edeceğinden toplumsal barışın ve kamu güvenliğinin tesisi zorlaşacaktır.

Siyasal boyutuyla göç fenomeni devletler, ulusal/uluslararası kurumlar ve sivil toplum ekseninde analiz edilebilir. Bu noktada ulusal çıkar ve menfaatleri korumak üzere siyaset üreten devletler, göç yönetimi konusunda merkezî aktör olarak ön plana çıkarlar. Tarihsel gelişim çizgisinin gösterdiği üzere modern devlet düşüncesinin doğuşunda siyasal haklarla birlikte güvenlik mefhumu kritik bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Bu bağlamda insan hakları ile devlet güvenliği arasındaki soyut sınırdaki kavramsallaştırılan göç olgusu, konunun siyasal önemini vurgular (Freeman ve Kessler, 2008: 656). Hakeza Avrupa Birliği şemsiyesi altında göçmen karşıtlığını savunan siyasal partiler ile liderlerin seçim başarıları, göçün siyasal söylemde bulunduğu karşılığı bir ölçüde göstermektedir.

21. yüzyılda göç sadece ev sahibi toplumların değil, menşe ülkelerin, transit ülkelerin ve hatta göç için çekici özellikler barındıran bölgelerin de siyasal bir gerçekliğidir. Nas’ın belirttiği gibi, ulaştığı boyutlar itibarıyla göç tartışmaları, uluslararası kamuoyunda adeta bir ikilem ortaya çıkarmaktadır ve bu ikilem bilhassa demokratik toplumlar olarak bilinen ülkelerde göç fenomenine yönelik geliştirilen siyasal açılımlarla ilişkilidir (2019: 2128): “Göç politikaları ya çokkültürcülüğü beraberinde getirmekte ya da toplumsal düzeyde bir kutuplaşmaya yol açmaktadır.” Fukuyama’ya göre de göçler, ulusal kimlikleri ve demokrasileri dikkate değer biçimde etkileyerek toplumları “biz kimiz?” sorusu ile kendilerini sorgulamaya itmektedir (2006: 8).

Göç hareketleri toplumsal dokuları ve demografik yapıları dönüştürme kapasitesine sahiptir. Son on yıllarda milliyetçilik merkezli popülist akımların popülerlik kazanması ve aşırı sağ siyaset perspektifinin yükselişi bu bağlamda değerlendirilebilir. Modern zamanlarda birçok ulus-devlet için göç, değişen/dönüşen toplumsal doku ve demografik yapıyla mücadele etmek anlamına gelmektedir. “Yeniden” homojenlik arayışına sahne olan bu etnik ve kültürel çeşitlilik ise siyaseten ihmal edilemeyecek bir sorun tanımlamasına işaret

etmektedir. Moses'a göre göç, toplumsal bağlamda çoğu kez yeni bir siyasal çatışma alanı doğurur ve bu çatışma alanı, bünyesinde bozulma, baskı ve şiddet potansiyeli taşır. Farklı toplumsal gruplar arasındaki sosyo-kültürel etkileşimlerin kamusal alanı biçimlendireceği açıktır (2005: 69). Dolayısıyla bugün olduğu gibi gelecekte de göçün siyasal anlamı, vatandaşlık temelinde toplumsal uyuma ve siyasal entegrasyona yönelik geliştirilen teorik/pratik açılımlarla yakından ilişkili olacaktır.

Nitelik ve nicelik boyutları değişen göç hareketleri ekseninde çokkültürlülüğün hızla dünyaya yayıldığı modern zamanlar için toplumsal uyumun önemini bir kat daha artırdığı ifade edilebilir. Çok düzeyli bir kavram olarak toplumsal uyumu tanımlamak ve kavramsallaştırmak kolay görünmese de özellikle göç alan toplumlar için uyumun hangi anlamlara gelmediği açıktır (Schinkel, 2017: 38-40): Toplumsal uyum; etnisite, ırk, dil, din, inanç vb. parametrelerde “ulusal birlik” arayışı anlamına gelmez. Nitekim uyumdan bahsedebilmek için farklılıkların varlığı gereklidir. Göç olgusu bağlamında ele alındığında toplumsal uyum göçmenler ve yerliler şeklinde basitçe iki farklı kültürel kimliğe indirgenebilecek kesimler arasında izi sürülen etkileşime işaret eder. Zira farklı etnisite ve kültürleri bünyesinde barındıran toplumlar için uyum artık başat bir konu haline gelir. Bu eksende zıtlıkların birlikteliğinden hareket edilerek toplumsal uyumun üzerindeki kavramsal bulanıklık silinebilir. Örneğin Jenson'a göre “bireylerin kendilerini aynı topluma ait hissetmelerine yardımcı olan bütün süreçler”i kapsayan toplumsal uyumun beş boyutu bulunur ve bu boyutlar karşıtlarıyla birlikte anlam bütünlüğüne kavuşur (2002: 142-144):

Aidiyet/İzolasyon: Paylaşılan değerlere ve kolektif bir kimliğin varlığına ya da yokluğuna atıfta bulunur.

Ekonomik İçerme/Dışlama: Bir ekonomik sistemde vatandaşların fırsat eşitliğini dikkate alır.

Katılma/Katılmama: Toplum üyelerinin siyasal katılımına veya katılmama tercihlerine işaret eder.

Tanınma/Ötekileştirme: Farklılıklara karşı hoşgörü ve saygıyı ifade eder.

Mesruluk/Gayrimesruluk: Siyasal kurumların, özellikle devletin, çıkarları farklı bireyler arasındaki arabulucu rolünün toplumsal mesruluğuna odaklanır.

Bernard, toplumsal uyumun siyasete konu olacak şekilde yarı-değişken bir kavram olarak ele alınmasını eleştirir ve Jenson'un kategorizasyonunu iki temel düzlemde tekrar tanımlar. Bunlardan birincisi, bireylerin ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal faaliyet alanlarındaki eşit konumlarıdır. İkincisi ise bireylerin tutum ve davranışlarını serimledikleri toplumsal ilişkilerin eşitsiz doğasıdır (1999: 2). Kearns ve Forrest'ın belirttikleri gibi, bu kontekst, toplumsal uyumu beş bileşen üzerinden analiz etmeyi mümkün kılar: Toplumsal uyum; (1) ortak değerler ile vatandaşlık kültürünü vurgular, (2) toplumsal düzenin tesisine hizmet eder, (3) toplumsal dayanışmayı artırır, (4) toplumsal sermayeyi geliştirir ve son

olarak (5) mekânsal aidiyeti sağlayarak farklı kesimler arasında ortak bir kimlik oluşturur (2000: 998).

Uyum arayışı, mevcut toplumsal bütüne herhangi yeni bir parçanın eklenmesi durumunda bütünsel yapının değişeceğine gönderme yapar (Schinkel, 2017: 101). Aslında uyum toplumsal bütünün ve “sonradan görünen unsurların” karşılıklı olarak birbirini değiştirmesiyle gerçekleşir. Toplumsal bütünün statik değil; dinamik ve değişken olduğunu vurgulayan Schinkel’e göre konuyu çalışanların sıklıkla ortaya koyduğu “uyum tek taraflı değil, iki yönlü bir süreçtir” savı bu noktada yersiz bir kullanım değildir (2018: 4). Anlaşılabacağı üzere göçmenlerin toplumsal uyumu öncelikle sosyo-ekonomik ve siyasal düzeylerde gerçekleşmesi arzulan bir süreçtir. Dolayısıyla istihdam, eğitim, sağlık hizmetleri gibi sivil ve siyasal haklara eşit erişimi vurgulayan unsurlar toplumsal uyumun bileşenleri olarak karşımıza çıkar.

Göç olgusuyla bağlantılı konuların başında gelen “uyum” göçmenler ile ev sahibi toplumlar arasındaki sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal ilişkileri kapsar. Bu bağlamda uyumun, ev sahibi ülkenin toplumsal ve siyasal gerçekleriyle tanımlandığı gözden kaçırılmamalıdır. Oysa yukarıda da vurgulandığı üzere uyum karşılıklı bir değişim/dönüşüm süreci olarak okunabilir. Buna karşılık uyum politikalarının ulusal kimlik tanımlamalarıyla yakından ilişkili olduğu görülür. Nitekim uyum süreçlerinin ulusal kimlikler etrafında siyasal/toplumsal düzlemde pratize edildiği bilinir. Ancak Kaya’nın (2012: 399) sorduğu gibi, uyum sadece kültürel anlamda ev sahibi topluma benzeşmekle mi ilgilidir? Kültürel bağlamda göçmenler ev sahibi toplum tarafından istenilen düzeye ulaşırlarsa sosyo-ekonomik ve siyasal açılardan da uyum sağlanmış olur mu? Bu durumda ayrımcılık, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı gibi toplumsal problemler uluslararası kamuoyunun gündeminden kalkar mı? İlerleyen satırlarda da görüleceği üzere göçmenlerin toplumsal uyumuna yönelik beliren sorulara siyaseten verilen cevaplar tatmin edici değildir.

Son on yıllarda göçmenlerin toplumsal uyumunu merkeze alan üç farklı siyaset perspektifinden bahsetmek mümkündür: Ayrımcı/dışlayıcı model (*segregationist model*), çokkültürcü çeşitlilik içinde bütünlük modeli (*unity-in-diversity*) ve cumhuriyetçi çeşitlilik-üstü-bütünlük modeli (*unity-over-diversity*). Genel hatlarıyla ayrımcı/dışlayıcı model, yakın döneme kadar Avrupa’da deneyimlenen “misafir işçi” uygulamasında da görüldüğü gibi, göçmenleri ev sahibi toplumun dışında konumlandıran, göçmenler ile ev sahibi toplum üyelerinin karşılıklı etkileşimini sınırlayan ve göçmenleri “geçici” olarak kabul eden bir perspektif sunar. Göç olgusuna yönelik niteliksel ve niceliksel gerçekler altında bu modelin uygulanma ihtimali sınırlıdır. Kaldı ki Avrupa, 2000’li yılların başından itibaren ayrımcı/dışlayıcı vatandaşlık siyasetinden vazgeçer (Kaya, 2012: 400-404).

Tarihsel süreçte göçmenlerin toplumsal uyumunu merkeze alan ikinci siyaset perspektifi çokkültürcü çeşitlilik içinde bütünlük modelidir.

Çokkültürcülük düşünsel çizgisi, toplumsal değerleri birbirlerinden ayrı unsurlar olarak tanımlama eğilimindedir (Parekh, 2012: 14). Bu ekseninde kendilerine özgü tözsel ve statik yapılar içinde analiz edilen kültürler, etnik gruplara ait birer meta konumuna indirgenir. Gerçekten de çokkültürcü çeşitlik içinde bütünlük arayışına sahne olan siyasal açılımlar göçmenler ile “baskın” kültür arasındaki sınırların derinleşmesine sebebiyet verir (Schinkel, 2018: 12). McLaren’in belirttiği gibi, çokkültürcülük düşünsel çizgisi, genel hatlarıyla göçmenlerin toplumsal uyumuna yönelik olumlu bir anlatı olarak görülebilir ancak göçmenlere ait kültürel değerleri ev sahibi toplumların gözünde “ötekileştiren” bir kapıyı araladığı da gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü kültürel değerleri bir etnik grubun mülkiyeti olarak tözselleştirmek, farklılıkları yoğun şekilde belirginleştirme riskini bünyesinde taşır (2015: 46). Bu durumun vatandaşlık temelinde ortaya çıkaracağı sonuç ise -günümüzde açıkça görüldüğü gibi- göçmenleri etno-kültürel kalıplar içine hapsederek sosyo-ekonomik ve siyasal hak arayışlarından uzaklaştırmak olacaktır.

Göçmenlerin toplumsal uyumunu merkeze alan üçüncü siyaset perspektifi, cumhuriyetçi çeşitlilik-üstü-bütünlük modelidir. Kaya’ya göre cumhuriyetçi uyum dil, ırk, din ve cinsiyet farklarını gözetmeksizin ev sahibi toplumun siyasal/kültürel vatandaşlık nosyonu etrafında yaratılır. Cumhuriyetçi gelenek “ulusal değerleri benimseyen” herkesin vatandaş olabileceği varsayımı üzerine kuruludur ve bu düşünsel çizgide vatandaşlık ile devlete sadakat ilişkilendirilir (2012: 400). Böylelikle çeşitlilik-üstü-bütünlük (*unity-over-diversity*) formüle edilir ancak bu modelin modern pratiği dikkate alındığında, cumhuriyetçi idealin bir retorik olarak kaldığı ve daha çok asimilasyoncu siyasal açılımlara dayanak oluşturmak üzere kullanıldığı gözlemlenmektedir (Schinkel, 2017: 86).

Göçmenlerin içinde bulunduğu ülkenin sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal yaşantısına uyum sağlayabilmeleri için geliştirilen modellere dair liste uzatılabilir. Farklı modellere projeksiyon tutulsa bile çokkültürlülük, çoğulculuk, uyum, birlik ve tanınma gibi kavramların tartışmanın merkezinde olduğu görülecektir. Tüm bu kavramlar göçmenlerin “öteki” olarak kodlanmasını engelleyebilmek için ev sahibi toplumlar ile göçmenlerin birbirleriyle etkileşime girebilecekleri alanların yaratılması gerektiğine gönderme yapar (Breunig vd., 2012; Elodie, 2022). Bu noktada da toplumsal ve siyasal bağlamlarda eşitliği salık veren vatandaşlık tanımlamasının önemi ayrı bir değer kazanır. Zira vatandaş hak ve sorumlulukları tanımlanırken aynı zamanda “öteki”nin kim olduğu da belirlenmekte ve böylece göçmenlerin toplumsal uyumuna yönelik sınırlar çizilmektedir.

Tarihsel süreçte “öteki”ne yüklenen anlamlar, içerisinde bulunan dönemin siyasal ve toplumsal koşulları ekseninde değişip dönüşmüştür. “Öteki” olarak kodlanan göçmenlere yönelik geliştirilen bütün tanımlar, kendini “yerli” kabul eden vatandaşlar tarafından ortaya konur. Toplumsal ilişkilere yön veren kamusal ve sivil pratikler “öteki için” ya da “öteki üzerine”dir ama “biz”i

mistifiye ederek önceler. Bu karşıtlıkta göçmen, vatandaşlık mefhumuyla sarmalandığından farklı kimliği ve kültürü hasebiyle sessizliğe bürünmek durumundadır. Haliyle göçmenler, modern dünyanın madunları görünümündedir. Spivak, tarihsel belirsizlikleri bağlamında madunların konuşmadığını ileri sürer. Madunların sessizliği bütünüyle bir eylemsizlik anlamına gelmez. “Konuşmak” metaforuyla Spivak aynı zamanda, siyasal ve toplumsal hak taleplerinin bulamadığı karşılığı kasteder (2016: 47). Aslında maduniyet siyasal eşit(siz)liği salık veren “demokratik” düzenin bir sonucudur.

Siyasetin aşınan sınırlarında farklı kimliklerin ve kültürlerin belirginleştiği açıktır. Bu ekseninde “öteki” olarak kodlananlara yönelik yeni bir dilin geliştirilmesi demokratik düzende siyasal eşitlik açısından gerek şarttır. Konuşmak ve duyulmak arasındaki gerginlikte biz-öteki ayırımına dikkat çeken Maggio’ya göre nihai çözüm, toplumsal uyuma yön veren baskın kültürden vazgeçmeyi gerektirir (2007: 430). Böylelikle siyasal bağlamda biz-öteki dikotomisini aşabilecek yerel ve küresel insanî değerleri bir araya getirecek ve toplumsal düzlemde siyasal eşitlik imkânını doğuracak bir “vatandaşlık bilinci” ortaya konabilir.

Sallantıdaki Vatandaş Kimliği: Göçmenlerin Katılmadığı Siyaset

Modern kavramsallaştırmasında vatandaşlık, bir ülkede doğum ya da birtakım kriterlerin sağlanması yoluyla medenî, sosyal ve siyasal haklara sahip olan ve bu hakların karşısında çeşitli yükümlülükleri bulunan kişiyi ifade eder. Vatandaşlık, en geniş anlamıyla, siyasal bir topluma mensubiyeti vurgular. Modern vatandaşlık kavrayışının merkezinde, biçimsel siyasal eşitliğin sağlanması bakımından oy hakkı ile sosyo-ekonomik eşitsizliklerin engellenmesi bakımından sivil/medenî haklar bulunur (Turner, 2016: 682). Marshall’a göre vatandaşlığın tam ifadesi, modern-demokratik bir devlet düzenini gerektirir. Böylelikle devletin her üyesi kendini yaşadığı topluma ait hissederek siyasal süreçlere katılım gösterebilir. Sivil ve siyasal haklardan mahrum edilen bireyler ise toplumsal bağlamda pasifleşerek marjinalleşirler (2006: 78).

Vatandaşlık tartışmasına odaklanan çalışmalarda -genellikle- belirli bir egemenlik sahasını imleyen teritoryal sınırlarda varlığı kabul edilecek/edilmeyecek bireylerin kim(ler) olduğu sorusuna cevap aranır. Toplum içerisine doğan bireyin hukukî/siyasal hakları kendiliğinden belirlediği için vatandaşlık tartışması esasen azınlık kategorisinde değerlendirilen göçmenler/yabancılar üzerinden yürütülür. Bu kontekste haklar, statüler ve kimlikler ön plana çıkar. Nitekim siyasal belirlenimler çerçevesinde yerlilik ve yabancılık arasındaki sosyo-psikolojik ayrımlar da vatandaşlığın bu üç boyutuna gönderme yapar (Balibar, 2016: 79).

Arendt’in “hakka sahip olma hakkı” olarak kısaca betimlediği vatandaşlık, insan kimliğini toplumsal ve/veya ulusal kimliğe dönüştürür

(Benhabib, 2006: 65). Bu gerçeklik zımnen bireyi, “sıfatsız ya da sıfatı başka olan insanlardan” ayırır. Dolayısıyla klasik vatandaşlık yorumu maduniyetlerin oluşumuna zemin hazırlar. Böylelikle yerliler, “insan/vatandaş/egemen” hale gelir; yabancılar ise “bağımlı/ikincil/öteki” konumuna indirgenir. Modern siyasal düşüncenin merkezindeki vatandaşlık nosyonuna dair radikal bir okuma yapan Agamben, yerleşik kalıpların ötesinde bir felsefi/teorik temelin gerekliliğini argümante eder. Ona göre modern devlet formunda vatandaşlık ve haklar arasında kurulan ilişki hümanist değerleri korumasız bırakır. Çünkü bireyin doğal hakları bir devletin vatandaşına ait haklar biçimine büründüğü andan itibaren gerçekliğini yitirir (2001: 167).

Vatandaşlık nosyonunun temellerine yönelik geliştirilen eleştiriler, modern devlet ve hümanist değerler arasındaki gerilimli ilişkiyi analiz etmeyi ve “ötekilerin hakları”nı yeni bir teorik çerçeveye tanımlama girişimini anlamlı kılar. Tersine devlet, vatandaşlık ve haklar arasında kurulan doğrusal teorik çizgi, vatandaşlığın ötekileştirici niteliğine dayanak oluşturduğundan bireyin doğal haklarına sahipliğine kapıyı kapatır. Agamben’in bu kurguya yönelik analizleri, vatandaşlık hakları ile ulusal kimlik bağıntısının çelişkilerini açığa çıkarır (2001: 169):

“... devletin temelinde yatan şey, özgür ve bilinçli bir siyasal özne olarak insan değil; bunun yerine ve her şeyden önce, insanların çıplak hayatı, yani tebaadan vatandaşa geçişte egemenlik ilkesiyle donatılan doğum olgusudur. Buradaki örtük kurgu şudur: Kişi doğduğu anda vatandaş oluyor; öyle ki, bu iki terim arasında hiçbir ayırım alanı bulunmuyor. Haklar, insanlara ancak ve sadece vatandaş sıfatıyla veriliyor ya da vatandaş sıfatıyla bu haklarla doğuluyor.”

Ulusal sınırların pek çok farklı parametrede bulanıklaştığı modern zamanlarda devletler genel olarak ırk, dil, din, etnik köken ve benzeri faktörler altında çeşitli toplumsal gruplardan oluşur. Bu bağlamda global ölçekte beliren çokkültürlülük siyasal düzlemde farklı kültürel alt grupların temsili ve görünürlüğüyle ilgili endişeleri gündeme getirir. Fakat görünürdeki bu endişelerin temel kaynağı büyük ölçüde değişen ekonomik koşullar ile siyasal ve toplumsal ayrıcalıklardır. Göç alan ülkelerde zaman içerisinde biz-öteki dikotomisine işaret eden “yerli” ve “yabancı” şeklinde bir ayırım ortaya çıkar. Göçmenlerin ulaştığı çeşitli imkânların, ev sahibi toplumun ayrıcalıklı sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal konumlarını olumsuz yönde etkilediği varsayımı da tam bu noktada belirir (Hainmueller ve Hopkins, 2014: 237). Dolayısıyla yoğun göçe maruz kalan ülkelerin göçmenler ile ev sahibi toplumu uyumlaştırması ve göçmenlerin siyasal entegrasyonunu sağlaması demokratik vatandaşlık bilincinin gelişimi açısından oldukça önemli görünmektedir.

Göçmenlerin siyasal sisteme entegrasyonu konusunda geliştirilen politikaların başarısı bir dizi etkene bağlıdır. Ulusal ve yerel seçimlerde göçmenlerin seçme ve seçilme haklarına sahip olması, göçmenlerin parlamentoda, siyasal partiler ve yerel yönetimler gibi kilit siyasî kurumlarda

temsil edilmesi ve göçmen karşıtı siyasal parti liderlerinin geliştirdiği söylemlere yönelik kamuoyunun demokratik-siyasal eşitlik doğrultusunda bilinçlendirilmesi bu etkenler arasında sıralanabilir (Breunig vd, 2012: 830). Görüldüğü üzere toplumsal hayatın her alanında daha geniş haklara sahip olmak vatandaşlık nosyonuyla yakından ilişkilidir.

Göçmenlerin siyasal sisteme uyumunu zorlaştıran çeşitli engellerin ortadan kaldırılması hususunda vatandaşlık statüsü önemli bir motivasyondur. Yasal düzlemde vatandaş olarak kabul edilenler, sivil ve siyasal haklara ulaşacağından ayrımcılık ve dışlama gibi olumsuz tavır ve tutumlardan bir ölçüde uzak kalabilirler (Nas, 2019: 2133). Nitekim vatandaşlık hakları temelinde göçmenlerin oy kullanma davranışları ve parti siyasetine katılımları farklı bağlamlarda araştırmalara konu olmaktadır. Zira modern demokrasilerde siyasal katılım karar verme süreçlerinin meşruiyeti açısından kritik unsurlar arasında kabul edilir. Yoğun göçmen nüfusa sahip ülkelerde göçmenlerin siyasal entegrasyonu ev sahibi ülkelerin maruz kaldığı toplumsal çatışma alanlarını çözümlenmek bakımından işlevsel bir araç konumdadır.

Göçmenlerin siyasal katılımı ve temsili yasal düzlemde meşru talepleri görünür kılarken aynı zamanda bu grupların memnun olmadığı sosyo-politik koşulları değiştirmek için fırsatlar sunar. Ayrıca göçmenlerin vatandaşlık temelinde siyaseten seslerini duyurabilmeleri ve sosyo-politik taleplerini otoritelere iletebilmeleri bu grupların toplumsal uyumu için kritik değere sahiptir. Böylelikle göçmenlerin siyasal katılımı ve temsili ev sahibi ülkenin demokratik iklimine katkı sağlayabilir ve kapsayıcı demokrasinin gelişimine hizmet edebilir (Bilodeau, 2008).

Siyasal katılım çok boyutlu dinamik bir süreçtir ve oy kullanma davranışından dilekçe imzalamaya, protestolardan şiddet içeren toplumsal ayaklanmalara kadar uzanan eylemleri içerir. Siyasal katılım genellikle kurumsal ve kurumsal olmayan faaliyetler olmak üzere iki kategoride analiz edilir (Yücekök, 1987: 30-36). Ancak siyasal katılım ve temsil analizlerinde konunun “oy kullanma” davranışına indirgenmemesi gerekir. Nitekim oy kullanma davranışı göçmenlerin siyasal entegrasyonu için önemli olmasına rağmen toplumsal uyum için görece daha az etkili olduğu düşünüldüğünden, araştırmacılar ağırlıklı olarak kurumsal ve kurumsal olmayan siyasal katılım faaliyetlerine odaklanırlar. Kurumsal siyasal katılım, parti siyaseti olarak da bilinir ve siyasal parti üyeliği, siyasetçilerle iletişime geçme, siyasal partilere bağış yapma ve lobi oluşturma gibi faaliyetleri içerir. Kurumsal olmayan siyasal katılım ise kolektif bilinç değeri bulunan protesto hareketlerini kapsar. Protesto hareketleri “bir grup insanın kendi grupları lehine statü, güç ya da etkilerini artırmak gibi belirli ortak amaçlar doğrultusunda bir araya gelerek planladığı eylemler” olarak tanımlanır. Kurumsal olmayan siyasal katılım faaliyetleri ortak bir amaç doğrultusunda dayanışma içinde gerçekleştirilerek resmî otoritelere meydan okunmasına sahne olur. Kolektif eylemliliği içeren “barışçıl protesto hareketleri” arasında mevcut yasalara uygun şekilde dilekçe imzalama, izinli

yürüyüş, oturma eylemi, grev, boykot ya da gösterilere katılım yer alırken, “radikal protesto hareketleri” yasa dışı bir şekilde isyan, fiziksel saldırı, bina işgali, şiddet içeren ayaklanmalar ve terör saldırılarına gönderme yapar (Göksal ve Künüroğlu, 2022: 281-282).

Siyasal katılım, devlet ile bireyler arasındaki karşılıklı ilişkiyi vurgulayan ve vatandaşların iktidar politikalarını etkilemeye yönelik eylemlerini ifade eden bir süreçtir. Yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, gelir seviyesi gibi faktörlerin etkisiyle şekillenen ve ilgi duymaktan oy vermeye, parti üyesi olmaktan protesto eylemlerine kadar pek çok boyutu bulunan siyasal katılım, insan hakları ve demokratik gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde önemli bir ölçüt olarak kabul görülür (Yontar ve Savut, 2016: 251). Siyasal katılımdan bahsedebilmek için vatandaşlık hakları temelinde bireylerin devlet iktidarını etkileyebilme kapasitesine sahip olmaları gerekir. Bu bağlamda siyasal katılımı, devlet iktidarını müdahale edilebilir ve bireyleri de bu iktidarı etkileyebilir kılan demokratik devrimler çağındaki temsil mücadelesinin bir ürünü olarak düşünmek mümkündür (Özkan, 2020: 329).

Siyasal katılımın sahip olduğu çok boyutlu içerik, kavramın tanımlanmasını zorlaştırır. Siyasal katılım dar ve geniş anlamları ekseninde analiz edilebilir. Örneğin kavrama yönelik dar bir tanımlama sunan Özbudun’a göre “sadece devlet politikaları içerisindeki katılma eylemleri” siyasal katılım olarak kabul edilebilir (1975: 2). Eylem odaklı bir diğer analizde Kalaycıoğlu, siyasal katılımı, “kişinin otonom olarak yaptığı tercihler ve verdiği kararlar sonucunda siyasal karar mevkilerine gelecek olanları veya bu mevkileri ellerinde bulunduranları etkilemek üzere yaptıkları eylem ve faaliyetler” şeklinde tanımlar (1983: 10). Lamprianou’nun belirttiği gibi dar anlamda siyasal katılım içinde değerlendirilebilecek oy verme, siyasal parti üyeliği, siyasal partilere bağış yapma ve lobi oluşturma gibi kurumsal yöntemler birçok ülke için meşru bir siyasal katılım repertuarı sunar (2013: 22). Geniş anlamıyla siyasal katılım ise “hem ilgi ve bilgi düzeyinde siyasetle ilişki içinde bulunmayı yani eyleme geçme zorunluluğunun olmadığı durumları hem de isyanlar, şiddet içeren eylemler, gösteriler, zor kullanımı gibi hukuk dışı faaliyetleri” imler. Bu tanımlamalarla birlikte literatürde kabul gören diğer siyasal katılım kavramsallaştırmaları bazı soruları tartışmalı hale getirir (Yontar ve Savut, 2016: 255-256):

“a) Siyasal katılım sadece devleti mi hedef alır yoksa devlet dışındaki siyasal alanlar da katılma dâhil midir? b) Katılım sadece eylem olarak mı ifade edilir yoksa tutum ve yönelimler de katılım olarak kabul edilebilir mi? c) Siyasal katılım hukukî mi olmak zorundadır yoksa hukuk dışı eylem ve yönelimler de siyasal katılım içerisinde yer alır mı? d) Siyasal katılım sadece seçim dönemi ile mi sınırlandırılmalıdır? e) Siyasal katılım bireysel düzeyde mi ele alınmalı yoksa tüzel kişiliklerin faaliyetleri de bu kapsam içerisinde midir?”

Demokratik idealler doğrultusunda siyasal katılımın gerçekleşmesi için belirli koşulların mevcudiyeti kritiktir. Eroğul, bu konuyu ele alırken siyasal katılımın ideal koşullarına ve öznelere dikkat çeker. Bu bağlamda egemen bir devletin varlığını, vatandaşların asgari yaşam güvencesini, eğitimi, yasal zemini, düşünsel ortamı ve sağlıklı bir iletişim ağının mevcudiyetini ideal katılımın olmazsa olmaz koşulları olarak sıralar. Katılımın öznelere bağlamında ise var olan hukukî düzenin geniş anlamda temel hak ve özgürlükleri sağlaması gerekliliğinden bahseder (2012: 198-199).

Genel hatlarıyla yukarıda kavramsallaştırılan siyasal katılımın farklı düzeylerde gerçekleştiği belirtilmelidir. Siyasal katılımı etkileyen unsurlar en temel şekliyle sosyo-ekonomik, psikolojik ve siyasal faktörler olmak üzere üç başlık altında toplanabilir. Siyasal katılımın düzeyi ve etkinliği ile doğrudan ilişkili ilk faktör olarak sosyo-ekonomik belirleyiciler arasında yaş, cinsiyet, gelir seviyesi, yerleşim yeri, meslek, eğitim seviyesi ve parti/sendika üyeliği gösterilebilir (Turan, 1986: 76). İkinci olarak psikolojik faktörlerin siyasal katılım üzerindeki etkisi “etkinlik duygusu” ekseninde açıklanabilir. Etkinlik duygusu kişiden kişiye göre değişebilir ve siyasal katılımı olumlu/olumsuz anlamlarda etkileyebilir. Nitekim bireylerin siyasal yapı aracılığıyla beklentilerini karşılayıp karşılayamaması katılıma yönelik motivasyonu biçimlendirir (Yontar ve Savut, 2016: 260). Üçüncü ve son olarak siyasal faktörler, katılımı etkileyen belki en kritik unsurları yaratabilir. Aktif katılımı destekleyen, yasal ve pratik çerçevede katılımı güvence altına alan bir siyasal mekanizmanın, katılımın düzeyini ve etkinliğini olumlu yönde etkileyeceği tartışmasız bir gerçektir. Bu bağlamda demokratik gelişmişlik düzeyi ile siyasal katılım arasında pozitif bir ilişki bulunduğu kolaylıkla ifade edilebilir (Özkan, 2020: 380-382). Aslında demokratik sistemlerde siyasal katılımın daha ileri seviyede, otoriter ve totaliter sistemlerde ise siyasal katılımın daha düşük seviyelerde seyretmesi bu tespiti destekler niteliktedir.

Modern demokratik yönetimlerin karakteristik özelliği vatandaşların siyasal katılım ve temsil haklarına sahip olmasıdır. Bu noktada demokratik yönetimlerin çokkültürlülüğü önceleyen bir katılım ve temsil mekanizması mı kurgulayacağı ya da homojen toplumsal yapıyı olumlayan anlayışla asimilasyon odaklı bir siyasal mekanizma mı oluşturacağı soruları, göçmenler nezdinde cevapları aranan ve demokrasi teorisindeki siyasal eşitlik tartışmasının güncelliğini imleyen bir anlam bütünlüğüne sahiptir (Vertovec, 2011: 248). Hakeza literatürde, göçmenlerin vatandaşlık temelinde siyasal haklara sahip olmasının, küresel ölçekte demokrasiyi güçlendirip güçlendiremeyeceğine yönelik tartışmalar dikkat çekicidir. Göçmenlerin siyasal sisteme uyumunun demokratik yönetim anlayışını daha da güçlendireceği ve bunun siyasal eşitlik bağlamında yerine getirilmesi gereken hukukî ve insanî bir zorunluluk olduğu savunulabilir. Ancak aksi yönde siyasal açılımlar da söz konusudur. Örneğin ev sahibi toplumun dilini bilmeyen ve siyasal kültürü hakkında yeterince bilgi sahibi

olmayan göçmenlerin siyasal katılım ve temsil hakkı, toplumsal uyum konusunda pasif bir tavrın geliştirilmesine kaynaklık edebilir (Byrne, 2018: 3-6).

Tarihsel gelişim çizgisinin gösterdiği üzere demokrasilerde, göçmenler gibi azınlık konumunda bulunanların temsiliyeti her zaman için bir sorun olarak algılanır ve bu sorunun çözümüne ilişkin farklı alternatifler ileri sürülür. Dahl'a göre, siyasal kararlardan çıkar ve menfaatleri etkilenen insanlar, siyasal sisteme katılma hakkına sahip olmalıdırlar. Bu ilke, demokratik bir yönetimin kapsayıcılığına meşruiyet sağlar (1993: 290). Gelineen noktada asıl tartışılması gereken modern devletlerin çeşitlenen bireysel kimliklere karşı siyaseten ne kadar kapsayıcı bir role bürüneceğidir. Zira kilitlenen uyum süreçlerinin önündeki en büyük engellerden biri de şüphesiz göçmenlerin siyasal katılım ve temsil mekanizmalarında yer al(a)mamasıdır.

“Modern” Eşitliğin Anahtarı: Siyasal Katılımı

17. ve 18. yüzyıl siyasal düşüncesinin etkisinde gelişen modern devlet paradigması “toplumsal kimlik” ve “ulusal vatandaşlık” ilkelerine dayanır. Bu süreçte eşanlı kullanılan devlet, vatandaş, halk ve ulus terimleri (citizen-nation) doğrudan “siyasal birlik” tasavvuruyla ilişkili görüntü ihtiva eder ve “tektipleştirici” mahiyet taşır. Esasen bir “insan hakkı” olarak vatandaşlık hukukî, siyasal ve toplumsal düzlemlerde bireysel eşitliğe gönderme yapar ve demokratik yönetimlerin ortaya çıkışıyla birlikte “siyasete katılma ve temsil hakkı”na mündemiç hale gelir. 20. yüzyıldan itibaren ulusal vatandaşlığın sınıf, cinsiyet, etnik köken, dini inanç gibi bireysel özellikleri de kapsayacak şekilde genişletilmesi, ulusal vatandaşlık ile toplumsal kimlik arasında kurulan mitik bağıntıyı kırılğanlaştırır. Bu kontekste özellikle göçmenlere yüklenen anlamlar, siyasal eşitlik tartışmalarını tekrar gündeme getirmesi hasebiyle dikkat çekicidir.

Göç(men)lerin taşıdığı kültürler ve kimlikler ekseninde toplumsal dokuyu ve ulusal birliği tehdit ettiği yönündeki siyasal söylemler her geçen gün uluslararası kamuoyundaki ağırlığını artırmaktadır. Bununla birlikte göçmenlere yönelik toplumsal temelde geliştirilen kültür, kimlik ve din temelli ırkçı tepkiler siyasal eşitlik arayışına karşı tehdit algısını besleyen popülist bir reaksiyon olarak değerlendirilebilir. Lakin biz-öteki dikotomisinde beliren tehdit algısı göçmenler üzerinde kristalize olsa da, aslında bu durum vatandaşlık mefhumunun siyasal eşitliğe imkân tanımayan anlam bütünlüğüyle ilişkilidir. Dolayısıyla göçmenleri hedef alan siyasal ve toplumsal duruşun, madunlaştırıcı bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Göç olgusunun “biz-öteki” ayrımını sorgulatan içeriğine odaklanan Benhabib, göçmenlere siyaseten yüklenen anlamların, Avrupa merkezli demokrasinin merkezinde bulunan yapısal paradoksu görünür kıldığını ileri sürer. Ona göre, Avrupa'nın taşıyıcılığını üstlendiği hümanist değerler ve demokratik ilkeler, birçok filozof ve düşünür tarafından savunulduğu gibi, geleneksel ve

tarihsel olarak inşa edilen bir “öteki”¹ üzerinden tanımlanır. Diğer yandan farklı sosyo-kültürel ve insanî değerleri “siyasal bütün” içerisinde eritme refleksi de evrensel eşitlik ve insan hakları ideallerine karşıt düşen uygulamalara zemin hazırlar (2006: 26). Benhabib’in savunduğu tezleri haklı çıkarır şekilde, göçmenlerin siyasal ve toplumsal alanlarda karşılaştıkları ayrımcılık ve dışlanma, modern demokrasi düşüncesinin normatif temellerinde yer alan paradoksu belirginleştirir. Zira demokratik kapsayıcılık iddialarıyla çelişen ve farklı kimliklerin bastırılmasını imleyen siyasal/toplumsal birlik arayışı anayasal düzlemde benimsenen “eşitlik” ilkesinin evrenselliği konusunda ciddi bir sorgulama gerektirir. Demokrasinin tarihsel gelişim çizgisinde kültürü, kimliği, değerleri ve inançları farklı olduğu için “öteki” olarak algılanan göçmenlerin ya sistematik şekilde asimile edilmesi ya da toplumsal uyum sürecine tabi tutulması bu minvalde dikkate değerdir.

“... dışlanmış varlığın ideal/tipik örneği, eski Roma hukukunda ‘ilahî yasaların alanına girmeyen, insanî değerlerin dışında olan’ Homo sacer’dur. ... Kanunla belirlenen insanî ve ilahî değerlerden yoksun bırakılan Homo sacer’in hayatı değersizdir. ... Tüm bunlar çağdaş seküler dile tercüme edildiğinde ... Homo sacer, kurullarla yönetilen bir egemenlik alanının ürettiği insan atıklarının ana kategorisini oluşturur.” (Bauman, 2018: 46).

Yukarıdaki alıntıdan hareketle göçmenin, yabancıнын ya da “öteki”nin modern zamanların *Homo sacer*’i olduğunu, tam da bu nedenle değersizleştirildiğini ve hümanist değerlerin dışına sürüklendiğini belirtmek mümkündür. Gerçekten de modern zamanların *Homo sacer*’i göçmenler Agamben’in tabiriyle “istisna hali”nde yaşamak durumundadır. Ulusal iktidarlar her ne kadar hukukî bir zemine dayanan bireysel haklara atıfla insanî değerleri yüceltseler de sivil ve siyasal hakların kapsamına dâhil edilecek bireyler konusunda seçici politikaları benimserler. Karraker’a göre bu egemen refleksin temelinde, göçmenlerin toplumsal birliği zedeleyeceği savlanan katmanlı kimlikleri yatar. Çünkü göçmenler, toplumların “yapıştırıcısı” olarak kabul gören “biz” tasavvurunu tam anlamıyla paylaşamazlar. Bununla birlikte doğdukları toplumun içerisinde yaşasalar bile ikinci ve üçüncü nesil göçmenler katmanlı kimliklerini koruma mücadelesine girişebilirler. Bu durum, siyasal iktidarların selektif politikalarını pekiştirerek göçmenleri toplumsal birlik için ontolojik bir problem haline getirir (2013: 7). Politik tahakküm, ekonomik sömürü ve kültürel inkâr altında ezilen göçmen madunlar hem varoluşları itibariyle hem de toplumsal

¹ Bu gerçekliğin yakın dönem siyasî tarihteki en çarpıcı örneklerinden biri Amerikan Bağımsızlık Savaşı olmuştur. 1775-1783 yıllarını kapsayan dönemde Büyük Britanya, Fransa ve İspanya arasında Yeni Kıta’da kendi kolonilerine karşı ortaya koydukları güç mücadelesi bu minvalde dikkate değerdir. Spivak’a göre Avrupa siyasetinin sömürgeleleri inşa ederken bir “öteki” kurgusundan hareketle Avrupa’yı özneleştirilmesi herkesin bilgisine açık mahrem bir sırdır (2016: 50).

polaritenin eşitsiz doğası sebebiyle sessizliğe itilir, marjinalleştirilir. Böylelikle göçmenler hak öznesi olmaktan ziyade, siyasetin nesnesi konumuna indirgenir (Diaz, 2019: 178).

Modern siyaset paradigmasında toplumsal aidiyet/uyum ve siyasal katılım vatandaşlık mefhumuyla eşanlı düşünülür. Wolin'e göre modern devletler tarafından çizilen "sınırlar"; yerli bir halkın, ortak kimliği paylaşacağı varsayılan bir ulusun ve eşit haklara sahip vatandaşların benzerliğini imler (1999: 52). Nitekim toplumsal uyum ve siyasal entegrasyon konularında yürütülen mülhazalar, kimliklere ilişkin soyut sınırların da tartışılmasını tetikler. Örneğin yüzyılın en dikkat çekici siyasal projelerinden biri olan Avrupa Birliği bünyesinde önceleri çeşitli formlarda "Avrupalılık" tanımı yapılmaya çalışılırken; artık Alman, İngiliz, Fransız kimliklerinin "eşsizliği" kamuoyunda geniş yankı bulmakta ve ulus-üstü yurttaşlık haklarıyla ilgili mutabakatların sarsıldığı gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda Avrupa Birliği üyesi devletler vatandaşlık hukukunu yeniden düzenlemekte, yabancıların siyasal haklarını tartışmakta ve entegrasyon politikalarında radikal değişikliğe yönelmektedir (Borbath, 2024: 732-733).

Toplumsal dokusu çokkültürlü görüntü ihtiva eden pek çok Avrupa ülkesinde göçmen hakları, insanî boyutundan ziyade siyasal içeriğiyle krite edilmektedir. Bu kontekste göçmene yüklenen anlamlar, siyasal iktidarların sosyo-ekonomik ve kültürel açılımlarıyla bağlantılı bir meta-konu haline dönüşmüş durumdadır. Teorik bağlamda bireysel hakları tanımlayan ve siyasal eşitliğe hukukî bir çerçeve çizen vatandaşlık nosyonunun pratikte araçsallaştırılması demokratik mahiyetini zedelemektedir. Çokkültürlü manzara sunmasına karşın, yerel ve küresel dinamiklerin etkisinde siyaseten dışlayıcı bir toplumsal yapıya bürünen Avrupa, dar-milliyetçi kalıplara sıkışmış bir refleks geliştirmektedir (Erisen ve Vasilopoulou, 2022: 636). Yabancı düşmanlığına varan bu refleks, göçmenlerin kamusal alana "eşit" katılımına hizmet etmesi beklenen siyasal entegrasyon politikalarıyla derinleşmektedir.

Toplumsal ilişkilere yön veren süreçlere projeksiyon tutan siyasal katılım, son on yıllarda bireysel faaliyetlerin yanında çeşitli motivasyonlarla bir araya gelen grup hareketlerini değerlendirmeye imkân tanır (Adamson, 2007: 10). Toplumsal yapılar içinde genel bir grup olarak kabul edilen göçmenler de farklı değişkenlerin etkisi altında siyasal katılım gösterirler. Bu noktada katılım, bireylerin kendilerinden kaynaklan ve halkı, ulusu, toplumu, devleti aynı bağlamda ifade eden siyasal bütün içinde hakların kullanılmasını sağlar.

Siyasal katılma/katılmama gerçekliğinin arka planında, mevcut göçmen/azınlık kimliklerine dair hassasiyetler ön plana çıkar. Göçmenlerin siyasal katılımına ilişkin literatür genelleyici ve evrensel bir doğruya veya çıkarıma ulaşılamayacağını gösterir. Öyle ki benzer örneklemlerden hareketle geliştirilen siyasal katılım incelemeleri bile farklı sonuçlar verebilmektedir. Buna rağmen ilgili literatür taramasının sunduğu çıkarımlar göçmenlerin siyasal

katılımı bağlamında (a) etnik köken, (b) toplumsal aidiyet ve gruplaşma, (c) dini bağlar, (d) toplumsal ilişkiler ve (e) çoğulcu siyasal katılım mekanizmaları gibi unsurların önemini ortaya koyar (Yontar ve Savut, 2016: 261).

Siyasal katılım incelemelerine konu olan parametreler, modern siyasal düzenin çoğulcu demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti ile arasındaki mesafeye dair ipuçları verir. Bireylerin etnik köken, dini inanış ve kültürel değerlerden bağımsız olarak sivil/siyasal haklara sahipliği için çalışmalar yürütmek bu minvalde ayrı bir ehemmiyet kazanır. Aslında demokratik kazanımları geliştirme ve genişletme amacı taşıyan Avrupa Göçmen Sorunları Merkezi (ECMI), Uluslararası Göçmen Hakları Grubu (MRG) ve Temel Haklar Ajansı (FRA) gibi alt-uluslararası kuruluşların tavsiye metinleri ve raporları, konuya siyasal eşit(siz)lik tartışması ekseninde yaklaşılabilirliğini kanıtlar niteliktedir. Bu bağlamda MİPEX (Migrant Integration Policy Index) verileri, yoğun göçmen nüfusa sahip ülkelerdeki entegrasyon politikalarını değerlendirebilmek bakımından ufuk açıcı olabilir.

Nesnel, erişilebilir ve karşılaştırılabilir veri setleri hazırlayan MİPEX, küresel ölçekte entegrasyon politikalarının sivil ve siyasal haklar boyutunu problematize eder. Avrupa Komisyonu Ortak Araştırma Merkezi tarafından, “konu özelinde geliştirilen diğer endekslerle karşılaştırılıp ‘en kapsayıcı endeks’ olduğu sonucuna varılan” MİPEX’in güncel veri seti 2020 yılında yayınlanmıştır. 2024 itibariyle MİPEX verileri, AB üyeleriyle birlikte Avustralya, Kanada, Güney Kore, Türkiye ve ABD gibi yakın dönemde yoğun göç alan toplumlar dahilinde 56 ülkeyi kapsamaktadır. Bu doğrultuda göçmenlerin bireysel hakları 8 politika alanı ve 168 gösterge ekseninde incelenmektedir (MİPEX, 2024).

MİPEX’in takip ettiği entegrasyon alanlarından biri siyasal katılımıdır. 2004-2024 yılları arasındaki araştırmaların sonuç raporlarına “entegrasyon politikalarının en zayıf halkası olarak” yansıyan siyasal katılım, incelenen ülkelerin demokratik kapsayıcılıktan yoksunluğunu açıkça gösterir. Seçme ve seçilme hakkına sahiplik, siyasal parti üyeliği, dernek kurma hakkına erişim ve genel düzlemde siyasal katılıma ilişkin benimsenen prosedürler analiz edildiğinde, göçmenlerin, “kendilerini etkileyen politikalar hakkında bilgiye erişim fırsatlarının kısıtlı olduğu” gözlemlenmektedir (Solano ve Huddleston, 2020: 10).

MİPEX kriterlerine göre incelenen 56 ülkenin yarısında entegrasyon politikaları olumlu içerik taşımaktadır. Veri tersinden yorumlandığında ise siyasal entegrasyon politikalarının göçmenleri kamusal alana dâhil etme hususunda fırsatlar sunduğu kadar engeller de oluşturduğu ifade edilebilir. Örneğin “Geçici Entegrasyon” perspektifi geliştiren Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda ve Birleşik Krallık gibi ülkeler, temel haklar konusunda “eşitlik” arayışında olmalarına karşın göçmenlerin gelecekteki varlıklarına mesafeli yaklaşmaktadır. İlgili ülkelerdeki entegrasyon politikaları, göçmenlerin vatandaş

olarak kabul edilseler bile “yabancı” kategorisinde değerlendirildiğini göstermektedir (Solano ve Huddleston, 2020: 9).

Kuşkusuz siyasal iktidarların entegrasyon politikaları toplumların demokrasi kültürü, ekonomik refah seviyesi ve göç geçmişleriyle açıklanabilir. Göçmenler, homojen toplum yapılarıyla dikkat çeken Ortadoğu ve Asya ülkeleriyle birlikte Baltık, Balkanlar ve Doğu Avrupa bölgelerinde siyasal eşitlik konusunda ciddi zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluklar, göçmenlerin doğal haklarını sınırlayan yasalar, vatandaşlık kazanma sürecindeki ağır yükümlülükler ve toplumsal dışlanma biçimleri şeklinde formüle edilebilir. Öte yandan ekonomik refah seviyesi yüksek ve demokrasi kültürü gelişmiş ülkelerde bu manzara² kısmen iyileşmektedir. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika gibi bölgelerde, yabancı kökenli vatandaş olarak kategorize edilen göçmenler nispeten geniş siyasal katılım imkânlarına sahip olsalar da bu durum tüm “göçmen grupları” için eşit düzeyde geçerli değildir (Solano ve Huddleston, 2020: 10). Nitekim konuya odaklanan birçok araştırma, toplumsal uyumu tehdit ettiği ve/veya edeceği varsayılan kimlikleri taşıyan göçmen grupların, siyasal entegrasyon politikaları aracılığıyla ötekileştirildiği bulgusunu paylaşmaktadır (Schinkel, 2017; Bryne, 2018; Borbath, 2024).

Siyasal entegrasyon politikalarının nihai halkası, belirli koşulları sağlayan göçmenlere vatandaşlık hakkının tanınmasıdır. Entegrasyon politikalarının hukukî, toplumsal ve siyasal boyutları son kertede göçmenlerin vatandaşlık kazanımına hizmet eder. Vatandaşlığa erişim; haklar, özgürlükler ve yükümlükler bağlamında toplumsal ayrımcılığı önleme kapasitesine sahiptir. Buna karşın Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı tarafından yayınlanan EU-MIDIS II araştırması (The European Union Minorities and Discrimination Survey), bu çalışmanın hipotezini destekleyecek şekilde, AB’de etnik kökenleri sebebiyle azınlık olarak kabul edilen göçmenlerin büyük oranda ayrımcılığa maruz bırakıldığını göstermektedir. EU-MIDIS II’den ulaşılan belki en dikkat çekici sonuç ise Avrupa siyasetinin mevcut yasal ve kurumsal çerçevesiyle göçmenlerin toplumsal uyumunu olumsuz yönde etkileyen ve siyasal entegrasyon süreçlerini baltalayan ayrımcılık hareketlerine karşı mücadelede yetersiz kaldığıdır (EU-MIDIS II, 2017: 64-71).

Gelinen noktada MIPEX verileri ile EU-MIDIS II sonuç raporu ortak değerlendirildiğinde, yeni bir siyasal eşit(siz)lik tartışmasının gerekliliği açık biçimde hissedilmektedir. Balibar’ın ifade ettiği gibi, modern siyaset paradigması göçmenleri siyasal alandan dışlayarak yerli ve yerli olmayan (native and non-native) vatandaşları birbirinden yalıtılmaktadır (2009: 171). Göçmenleri “bir şekilde” yabancı statüsüne iten entegrasyon politikaları da siyasal iktidarların

² MIPEX siyasal katılım politika alanındaki verilere göre, gelişmiş demokrasiler olarak gösterilen OECD ülkelerinin puan ortalaması 56/100’dür. Geleneksel göç ülkeleri kategorisinde değerlendirilen ABD, Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda’nın puan ortalaması ise 75/100’dür (Solano ve Huddleston, 2020: 10).

kültürel kimlik ile ulusal aidiyet arasındaki belli belirsiz bağı manipüle edebilmelerine olanak tanımaktadır (Schenk, 2021: 406). Böylelikle göçmenler ikincil vatandaş konumuna sürüklenmekte ve başkalarının sesiyle var olmaktadır. Gelinen noktada madunlaştırıcı siyasal düzenin tartışmaya açılması ve siyasal eşitlik anlayışının daha kapsayıcı bir hale getirilmesi demokrasinin demokratikleşmesi için elzem görünmektedir.

Sonuç

Toplumsal dokuları dönüştürme kapasitesiyle dikkate çeken göç mefhumu, ulusların üzerinde kurulduğu mitlere ve homojenlik savlarına meydan okur görünümündedir. Dolayısıyla bir azınlık kategorisi olarak göçmenler modern siyaset paradigmasının temel müzakere alanlarından biri haline gelmektedir. Son on yılda diller, kültürler, etnik gruplar, uluslar ve devletler arasındaki sınırları aşındıran sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler, paradoksal biçimde, göçmenlerin “ulusal birliği” tehdit ettiği/edeceği varsayımından beslenen popülist açılımlara zemin hazırlamaktadır. Bu kontekste toplumsal alanda marjinalize edilen göçmenler, hak öznesi olmaktan çıkarılarak siyasetin nesnesi konumuna indirgenmektedir.

Sosyo-kültürel özellikleri ekseninde göçmenleri azınlık-çoğunluk düzleminde yabancılaştıran/ötekileştiren “yapısal polarite” siyasal bir içerik taşımaktadır. Biz-öteki ayrımını besleyen siyasal açılımlar, Batı medeniyetinin üzerine inşa edildiği “demokratik” ilkelere yönelik ciddi bir sınav niteliğindedir ve gelinen nokta, hümanist değerlerin aşındırıldığını göstermektedir. Çünkü aynı teritoryal sınırlar, hukukî statü ve sosyo-ekonomik realite paylaşılmasına rağmen geliştirilen “biz” tahayyülü, “öteki”nin varlığından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla modern siyasal düzende “öteki”nin yabancı ve bilinmez olarak kodlanması “biz” kimliğinin egemenliği için gereklidir.³

Esasen azınlıklar (ve çoğunluklar) kültürel özelliklere ilişkin kurgulardan hareketle her ulusun kendi özgüllüğü içinde üretilmektedir. “Doğal vatandaş” ve “sonradan gelen vatandaş” şeklinde bir ayrıma toplumsal zemin hazırlayan bu yapay kategoriler, 18. yüzyıldaki temsil mücadelesi ekseninde gerçeklik kazanmaktadır. Tarihsel gelişim çizgisinin gösterdiği üzere demokrasilerde, göçmenler gibi azınlık konumunda bulunan kesimlerin temsiliyeti önemli bir sorun teşkil etmektedir. Zira modern siyaset paradigması çoğunluğun yönetimi ve ulusal birliğin sürerliği için farklı kimlikleri ve kültürleri bir tehdit unsuruna

³ Güncel MIPEX ve EU-MIDIS II verileri bu tespiti desteklemektedir. Örneğin MIPEX verilerine dâhil edilen 56 ülkede toplumsal uyum ve siyasal entegrasyon politikalarının başarı ortalaması 49/100 olarak ölçülmüştür (Solano ve Huddleston, 2020: 12). EU-MIDIS II verilerine göre, Avrupa’da yaşayan üçüncü ülke menşeli 50 milyondan fazla vatandaşın %38’i, etnik kökenleri veya kültürel değerleri nedeniyle son beş yılda ayrımcılığa maruz kaldığını belirtmektedir. Ayrımcılık ve nefret suçlarının %88 oranında -sonuç alınmayacağı gerekeciyle- kamu otoritelerine bildirilmemesi ayrıca dikkat çekicidir (2017: 56-57).

dönüştürmektedir. Tam da bu nedenle göçmenlerin siyasal katılımı, modern zamanlarda siyasal eşit(siz)lik üzerine güncel bir tartışma örneği olarak dikkat çekmektedir.

Modern devletlerin büyük çoğunluğunun göç hareketleriyle şekillendiği bilinmektedir. Etnik, dini, dilsel ve kültürel çeşitliliğin barışçıl yönetimi, kapsayıcı demokratik ilkelerin benimsenmesiyle mümkün hale gelmektedir. Teorik bağlamda demokrasi, toplumun atomları olarak bireyleri sivil ve siyasal alanda eşitleyen hümanist değerlere dayanmaktadır. Buna karşın günümüzde gelişmiş demokrasi olarak kabul edilen devletlerde, bizatihi kendisi de bir zamanlar göçmen olarak bilinen topluluk mensuplarında, yükseliş trendi gözlemlenen yabancı düşmanlığı, göçmen karşıtlığı ve nativist-popülist sağ siyaset perspektifi, “makbul vatandaşlar” dışındaki kesimlere siyasetin kapısını kapatmaktadır. Sallantıdaki vatandaşlık statüleriyle göçmenlerin katılmadığı siyaset, “pratikte” demokrasinin ne kadar savunmasız olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- Adamson, G. (2007). *Immigrants and Political Participation: Background, Theory, and Empirical Suggestions*. Strasbourg: Publications Office of the European Union.
- Agamben, G. (2001). *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*. (Çev. İ. Türkmen), İstanbul: Ayrıntı.
- Balibar, E. (2009). *We, the people of Europe?*. Princeton: Princeton University Press.
- Balibar, E. (2016). *Yurttaşlık*. (Çev. M. Erşen), İstanbul: Monokl.
- Bauman, Z. (2018). *İskarta Hayatlar: Modernite ve Safraları*. (Çev. O. Yener), İstanbul: Can Yayınları.
- Benhabib, S. (2006). *Ötekilerin Hakları: Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*. (Çev. B. Akkıyal), İstanbul: İletişim.
- Bernard, P. (1999). “Social Cohesion: A Critique”, *CPRN Discussion Paper No: 09*, Erişim Adresi: <http://www.cprn.org/doc.cfm?doc=311&=en> (E. T. 14.02.2024).
- Bilodeau, A. (2008). “Immigrants’ Voice through Protest Politics in Canada and Australia: Assessing the Impact of Pre-Migration Political Repression”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(6), 975-1002.
- Borbath, E. (2024). “Differentiation in Protest Politics: Participation by Political Insiders and Outsiders”, *Political Behavior*, 46, 727-750.
- Breunig, C., Cao X ve Luedtke, A. (2012). “Global Migration and Political Regime Type: A Democratic Disadvantage”, *British Journal of Political Science*, 42(4), 825-854.
- Byrne, J. (2018). “National Identity and Migration in an Emerging Gateway Community”, *MDPI Social Science*, 7(5), 1-17.

- Castles, S., Miller, M. J. ve Haas, H. (2023). *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Nüfus Hareketleri*. (Çev. B. A. Evranos), Ankara: GAV Perspektif.
- Dahl, R. A. (1993). *Demokrasi ve Eleştirileri*. (Çev. L. Köker), Ankara: Yetkin Basımevi.
- Diaz, S. P. (2019). "Undocumented Migration From the Other Perspective: Coloniality, Subaltern Subject, and Migrant Mapping", *Chicanx-Latinx Law Review*, 36(1), 163-188.
- Elodie, D. (2022). "Migrant, Ethnic and Racial Minority Electoral Participation: A Critical Assessment", *French Politics*, 20, 95-115.
- Erisen C. ve Vasilopoulou S. (2022). "The Affective Model of Far-Right Vote in Europe: Anger, Political Trust, and Immigration", *Social Science Quarterly*, 103, 635-648.
- Eroğul, C. (2012). "Siyasal Katılma", *Siyaset Bilimi: Kavramlar İdeolojiler Disiplinler Arası İlişkiler*. (Der. G. Atılğan ve A. Aytekin), İstanbul: Yordam Kitap.
- EU-MIDIS II (2017). *Second European Union Minorities and Discrimination Surver: Main Results*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Freeman, G. P. ve Kessler, A. K. (2008). "Political Economy and Migration Policy", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(4), 655-678.
- Fukuyama, F. (2006). "Identity, Immigration, and Liberal Democracy", *Journal of Democracy*, 17(2), 5-19.
- Göksal S. ve Künüröğlü, F. (2022). "Sosyal Değişim İçin Göçmenlerin Sesi: Göçmenlerin Politik Katılımına Sosyal Psikolojik Bakış", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(55), 277-304.
- Hainmueller, J. ve Hopkins, D. J. (2014). "Public Attitudes Toward Immigration", *The Annual Review of Political Science*, 17, 225-249.
- Jenson, J. (2002). "Identifying Links: Social Cohesion and Culture", *Canadian Journal of Communication*, 27, 141-151.
- Kalaycıoğlu, E. (1983). *Karşılaştırmalı Siyasal Katılma Siyasal Eylemin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Kaya, A. (2012). "Backlash of Multiculturalism and Republicanism in Europe", *Philosophy and Social Criticism Journal*, 38, 399-411.
- Kearns, A. ve Forrest, R. (2000). "Social Cohesion and Multilevel Urban Governance", *Urban Studies*, 37, 995-1071.
- Karraker, M. W. (2013). *The Other People: Interdisciplinary Perspectives on Migration*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lamprianou, I. (2013). "Democracy in Transition Political Participation in the European Union", *Contemporary Political Participation Research: A Critical Assessment*. (Der. K. N. Demetriou), Berlin: Springer.

- Maalouf, A. (2005). *Ölümcül Kimlikler*. (Çev. A. Bora), İstanbul: YKY.
- Maggio, J. (2007). “Can the Subaltern Be Heard?”: Political Theory, Translation, Representation, and Gayatri Chakravorty Spivak”, *Alternatives*, 32(4), 419-443.
- Marshall, T. H. (2006). “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. (Der. T. H. Marshall ve T. B. Bottomore), (Çev. A. Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- McLaren, L. (2015). *Immigration and Perceptions of National Political Systems in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Migrant Integration Policy Index, (2024). “What is MIPEX?”, Erişim Linki: <https://www.mipex.eu/what-is-mipex>, (Erişim Tarihi: 22.04.2014).
- Moses, J. W. (2005). “Exit, Vote and Sovereignty: Migration, States and Globalization”, *Review of International Political Economy*, 12(1), 53-77.
- Nas, F. (2019). “Göç ve Demokrasinin Geleceği”, *Opus*, 9(13), 2125-2149.
- Özbudun, E. (1975). *Türkiye’de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Özkan, M. (2020). *Egemenin Maskesi: Modern Devlette Siyasal Temsilin Kökenleri*. Ankara: Kadim.
- Parekh, B. (2012). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*. (Çev. B. Tanrıseven), Ankara: Phoenix.
- Schenk, C. (2021). “The Migrant Other: Exclusion without Nationalism?”, *Nationalities Papers*, 49(3), 397-408.
- Schinkel, W. (2017). *Imagined Societies: A Critique of Immigrant Integration in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schinkel, W. (2018). “Against ‘Immigrant Integration’: For an End to Neo-Colonial Knowledge Production”, *Comparative Migration Studies*, 6(31), 1-17.
- Solano, G. ve Huddleston, T. (2020). *Migrant Integration Policy Index*. Barcelona: International Affairs.
- Spivak, G. C. (2016). *Madun Konuşabilir mi?*. (Çev. D. Hattatoğlu, G. Ertuğrul ve E. Koyuncu), İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Turan, İ. (1986). *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Turner, B. S. (2016). “We Are All Denizens Now: On The Erosion of Citizenship”, *Citizenship Studies*, 20(6-7), 679-692.
- Vertovec, S. (2011). “The Cultural Politics of Nation and Migration”, *Annual Review of Anthropology*, 40, 241-256.
- Wolin, S. (1999). “Elle Tutulmaz Demokrasi”, *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*. (Der. S. Benhabib), (Çev. Z. Gürata ve C. Gürsel), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.

Yontar, İ. G. ve Savut, E. (2016). “Seçilmiş Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Göçmenlerin Siyasal Katılımı”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(28), 251-288.

Yücekök, A. N. (1987). *Siyasetin Toplumsal Tabanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.